

et smukt materiale til en analyse af skatteadministration, betalingsformer og pengehusholdningens udstrækning — der synes større her end ved de svenske skatteopkrævninger til Elfsborg-løsen i 1613—18. Det er overordentlig fortjenstfuldt, at disse regnskaber er blevet gjort tilgængelige i deres hele sammenhæng, men fortjenesten havde været endnu større, om det var sket paa en mere overskuelig og mere praktisk maade.

Aksel E. Christensen.

Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919. I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. Skrifter udgivet af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi. III. (Kbh. 1936).

Om de store Landboreformers Forudsætninger, Karakter og Virkninger er der i henved 50 Aar kun skrevet forholdsvis lidt, der fører ud over, hvad allerede Historikeren Edv. Holm og Nationaløkonomen V. Falbe Hansen fremlagde i »Jubilæumsværkerne« 1888. Lokalhistoriske Fremstillinger, navnlig enkelte Godshistorier, har ydet værdifulde Bidrag til Forstaaelse af Reformtiden, men endnu savnes der fyldestgørende Viden om Landboforholdene under det herskende Godssystem, af hvis Funktioner Reformværkets praktiske Gennemførelse var i høj Grad afhængig. Paa dette væsentlige Punkt har den foreliggende Disputats taget et Forbehold, som maa respekteres, men samtidig stærkt beklages. Opgaven er begrænset til at gælde Landbo-lovgivningens Motiver og Tilblivelse, ikke dens Virkninger. Det er Undersøgelser paa Grundlag af væsentlig det samme Materiale, som Edv. Holm benyttede, med det Hovedformaal at klarlægge den historiske Udviklingslinje i dansk Landboret fra 1757—1810.

Forfatteren er af den Opfattelse, at denne Begrænsning af Opgaven fritager ham fra at supplere Kildematerialet paa de mest nærliggende Felter. Jeg tænker især paa den store Mængde Oplysninger vedrørende vigtige Landboproblemer, som de skiftende Landvæsenskommissioner eller -kollegier indhentede hos Amtmænd og Godsejere, i mindre Udstrækning ogsaa hos Landinspektører og Præster. At disse Materialesamlinger, der er betydeligt mere omfattende end Lovforarbejderne, sammen med Godsarkivernes Indhold er uvurderlige Kilder til Oplysning om Bondestandens sociale og økonomiske Forhold, vil næppe kunne bestrides. Men de fleste af de paagældende Oplysninger var jo fremskaffet for at tjene til Vejledning for Regeringen under

Reformarbejdet, og heraf følger, at hele dette Materiale ogsaa bliver af Værdi til Belysning af Landbolovgivningens Tilblivelses-historie. Dr. Hans Jensen indrømmer det, naar han S. 70—72 i det mindste beskæftiger sig med Ekstrakter af Amtmænds og Godsejeres Erklæringer vedrørende Hoveri, Tiende, Arvefæste og Fællesskabets Ophævelse (i Henh. t. Cirk. af $30/4$ 1768). Men sjældent strækker Forf. sig saa vidt. Hverken Hoverireglementer fra Perioden 1769—73 eller Hoveriforeninger og -efterretninger fra 1790erne er udnyttede. Om de sidste bemærkes i en Note S. 204, at dette Materiale »maaske nogenlunde fyldestgørende« kunde besvare Spørgsmaalet om Hoveriet før og efter dets Bestemmelse, men en Undersøgelse er ikke paa noget Punkt forsøgt (jfr. Noten S. 98). Det maa nødvendigvis hævne sig. Naar den ene Fremgangsmaade i Hoverispørgsmaalet blev opgivet til Fordel for den anden, som det skete i 1771, 1773 og flere Gange i 1790erne, da maa Regeringens Bevæggrunde efterforskes og bedømmes ud fra det samme Materiale, som har været bestemmende for dens Beslutninger. Det er ikke afgørende, om de indhentede Efterretninger var mangelfulde og indeholdt unøjagtig Statistik (jfr. S. 68) — mislige Angivelser kan være særdeles vejledende for en reformvenlig Regering! Forskerens Udeladelsessynder paa dette Punkt betyder, at han ser bort fra det meste af det Materiale, der kunde afgive Grundlag for en sikker Vurdering af Motivernes Berettigelse.

Mere tilfredsstillende er Udnyttelsen af de Kilder, der direkte vedrører Lovenes Tilblivelse. Et udførligt, beskyttelsesvenligt Lovudkast fra 1768—69 burde dog være sammenholdt med »de Stampeske Landbolove« af 1769, og en Række Forarbejder til Dele af Forordningen om Fællesskabets Ophævelse af $23/4$ 1781 synes ligeledes upaaagtede, skønt de er af betydelig socialpolitisk Interesse. Reventlows Hoveribetænkning gennemgaas udførligt S. 185—90, men der savnes Oplysninger om hans Forbindelse med fremtrædende Godsejere, Landinspektører m. fl. i forskellige Egne af Landet; flere af disse fremkom med Anmærkninger, ja nye Hoveriforslag, som næppe var uden Indflydelse paa Reventlows og Rentekammerets Holdning¹. Det synes ukorrekt at tale om »de Colbjørnsenske Forordninger« af 8. Juni 1787, da den

¹ Det skal indrømmes, at disse Betænkninger ligesom adskilligt andet Kildemateriale forefindes mærkeligt spredt, men man tør dog forudsætte Forfatterens Kendskab til samtlige Dokumentpakker, der vedrører Hoveriet (Rigsarkivets Vejledende Arkivregistraturer II, 203 f., 215 f.). Værdifulde til Belysning af Hoverikommissionernes Virksomhed er en Dagbog og et betydeligt Antal Breve i Løvenborg Godsarkiv (Sjæll. Landsarkiv).

mindre Forordning af denne Dato dog er andres, bl. a. V. A. Hansens Værk. Af forekommende Urigtigheder kan nævnes en uheldig Ombytning S. 149 Linje 15—16 f. o.: Reventlow foreslog naturligvis Udskrivning efter Folkemængde, ikke efter Hartkorn (det hidtidige Grundlag). Til hvert af de S. 208 omtalte to Plighthuse skulde der efter Frd. af $25/3$ 1791 lægges 6 Tdr. Ld. Middeljord (ikke 3); Landbokommissionen foreslog kun eet Hus med 3 à 4 Tdr. Ld., men Regeringen foretog paa dette Punkt en meget bemærkelsesværdig Ændring. — Forf. har ikke megen Tilbøjelighed for Talangivelser; der kunde dog selv fra trykte Kilder hentes adskilligt til Belysning af Hoveriets Omfang (Kernepunktet i hele Hoverisagen!), Ejendoms- og Folketal. Karakteristisk for hans Indstilling er følgende Bemærkning ang. et af de væsentligste Befolkningsproblemer: »... vi ser alene af Lovgivningen, at der fra tidligere Tid fandtes mange Husmænd« (S. 207). Overhovedet gør Forf. meget lidt ud af Befolkningspolitikken, der dog har uløselig Tilknytning til hele Reformværket.

I en orienterende Indledning tager Dr. Hans Jensen Stilling til ældre historiske Opfattelser af Reformlovgivningen og præciserer sin egen Problemstilling. Han finder »Jubilæumlitteraturen« o. 1888 for stærkt præget af den frembrydende danske Liberalisme, hvorfor den især fæstnede sig ved Ideerne om personlig og økonomisk Frihed og viste forholdsvis ringe socialpolitisk Interesse. Nutiden, der har set Statsmagts stærke Indgriben i økonomiske og sociale Forhold, har lettere ved at vurdere Reformernes landboretlige og socialpolitiske Indhold, hævder Forf. Rigtigt er det, at hverken Holm eller andre særlig indgaaende har behandlet denne Statsregulering til Beskyttelse for Bønderne og Sikring af deres Adkomst til at dyrke den overvejende Del af Danmarks Jord. Men med Urette antyder Hans Jensen S. 3, at Holm kun ret flygtigt og næsten med Uvilje har mærket sig Beskyttelsessystemet. I »Kampen om Landboreformerne« S. 194—95 pointerer Holm, at Regeringen veg tilbage for Gennemførelsen af et Frihedsprincip (Sammenlægningsfrihed), »hvis Gennemførelse vilde have haft den frie Konkurrence og det frie Spillerum for Kapitalen til Følge«; de fleste Reformvenner var overbevist om, at uden Beskyttelse vilde ogsaa den frie Bonde ofte være prisgivet Proprietærovergreb. »Hvor meget Reformvennerne end talte om Friheden, var det kun den personlige Frihed, ikke nogen konsekvent gennemført økonomisk Frihed, hvorpaa de vilde bygge Landvæsenssystemet. De førte tværtimod Ordet for et tydeligt Beskyttelsessystem.« Holm anfører udtrykkeligt, at denne Tankegang kom til at præge saavel Fæste-

lovgivningen som Hoveriordningerne og Jordpolitikken, og fastslaaer S. 196, at der ikke kunde være Tvivl om Nødvendigheden af det Beskyttelsessystem, Regeringen gennemførte. Edv. Holm, der i klare Ord har tillagt Reformregeringens Beskyttelsespolitik Æren for, at Danmark fik »en anselig Gaardmandsklasse« (Danmark-Norges Historie 6. Bd. I, S. 341), har i Virkeligheden vist Vejen. Det nye i Problemstillingen er, at Hans Jensen — ligesom Fr. Vinding Kruse i »Ejendomsretten« I (1929) — i Bondebeskyttelsen og dens Redskab, den nye Statsregulering, ser det centrale og afgørende i Reformlovgivningen.

Ud fra dette Grundsynspunkt ser Forf. i Reformpolitikken i det 18. Aarhundredes sidste Trediedel en Hovedmodsætning mellem en »fysiokratisk«, engelsk paavirket Retning, hvis Løsen er Frihed, og en mere hjemmegroet dansk Retning, der gennem Lovgivning og Administration vil beskytte Bonden. Forf. belyser med mange overbevisende Træk denne Modsætning, men han overvurderer utvivlsomt dens Betydning. Han drager ikke fuldt Konsekvensen af sin egen værdifulde Iagttagelse: at der i en stor Gennembrudstid ligger mindre Vægt paa Modsætningen mellem »Reaktion« og »Fremskridt« end paa »Forskellen og Nuancerne i de Opfattelser, som mødes i den fulde Forstaaelse af, at der tiltrængtes noget nyt til Afløsning af det bestaaende« (S. 243). Ikke bare Nuancer, men dybe Forskelligheder kløver jo i Virkeligheden de to nævnte Retninger. Der er en afgørende Forskel paa de Godsejer-Frihedsmænd, der lurede paa Kontraktfriheden og Sammenlægningsfriheden som en rigelig Erstatning for eventuelle Tab ved Stavnsbaandsløsningen, og de Frihedsvenner, der i Stavnsbaandsløsningen saa en nødvendig, men tilstrækkelig Beskyttelse for Bønderne. Trak det ud med Frigørelsen, var det ganske naturligt for de sidste at gaa over til Beskyttelsesvennerne, hvis overvejende Flertal ogsaa var Tilhængere af Stavnsbaandsløsningen. Det var det, der skete i Struensee-Perioden. Hans Jensen antager, at den Oeder-Struenseeske Landbopolitik, om den var blevet fortsat, vilde have bragt Stavnsbaandsløsning og Kontraktfrihed, men Opgivelse af Bondebeskyttelsen. Det sikrer, at der gennemførtes en Hoveriordning, der var mere bondebeskyttende end den tidligere og de senere. Hvorfor? Fordi man havde Erfaringer for dens Nødvendighed. Havde H. J. indladt sig paa en Undersøgelse af Hoverireglementerne i Henh. t. Frd. af $\frac{6}{5}$ 1769, kunde han bedre have erkendt Motiverne til den ny Forordning, ogsaa Hoveriets Tilknytning til Hartkornet, der betød en særlig Beskyttelse for de mindre Brug, som ofte havde haft uforholdsmæssigt tungt Hoveri. Sandsynligvis vilde denne Be-

skyttelse være blevet opretholdt, saa længe Bonden med Føje kunde anses for den svagere Part, altsaa en Udvikling som efter 1788. Forfatterens Blik for Nuancer svigter ogsaa, naar han af Johan Ludvig Reventlows Uvilje mod Livsfæsteloven af 19/3 1790 tager Anledning til næsten triumferende at placere den berømte Bondevelgører blandt de hensynsløse Tilhængere af Kræfternes frie Spil, ja endog tæt op ad de 103 jyske Proprietærer og deres berygtede Klageskrift (S. 175). Det S. 169 f. anførte Brev taber dog noget af sin Beviskraft, naar man sammenholder det med et andet Brev, hvori J. L. R. samme Dag i oprevet, ulykkelig og angrende Sindsstemning henvendte sig til Broderen, Bernstorff, Schimmelmänn og Wendt, bl. a. med Tanken om at opgive Brahetrolleborg (se Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds II, 184—89). Iøvrigt viser ogsaa det af Hans Jensen citerede Brev, at J. L. R. ansaa kortvarige Fæsteforhold for uheldige. En anden, mindre iøjnefaldende, men lige saa uretfærdig Placering bliver Nationaløkonomen O. D. Lütken til Del, naar han i en Fodnote S. 26 kun karakteriseres som den, der »greb mærkeligt ved Siden af« m. H. t. de vigtigste Landbo-problemer. O. D. Lütkens Skrifter viser, at det ikke mindst var hans sociale Retfærdighedssans, der afholdt ham fra at blive ivrig Reformtilhænger; adskillige af hans Tanker foregreb i Virkeligheden den senere Udvikling, bl. a. Regeringens Husmands-politik efter 1784.

Dr. Hans Jensen ønsker at slaa fast, at det enevældige Regeringssystem gennem sit store Reformværk viste sig stærkt nok til at ordne Landboforholdene, »ikke længere ud fra et Kompromis med Godsejerinteresser, men væsentlig i Overensstemmelse med sine egne Formaal og sine egne Idéer«. Først maa hertil siges, at det laa i Regeringens egne Idéer at imødekomme visse Godsejerinteresser, bl. a. fordi Godsejerne var Officersstaben i den landøkonomiske Fremskridtshær. Derfor vistes der Langmodighed m. H. t. Hoveriordninger, derfor blev Husmandshoveriet udskilt af den almindelige Hoveriforordning (men 5 Dage før Afgørelsen i 1797 regnede C. D. Reventlow bevisligt med, at ogsaa disse kom til at nyde Beskyttelse), derfor Dispensationer til Hundreder af Gaardnedlæggelser og Sammenlægninger efter Godsejernes Ønske, om end under Regeringskontrol. Desuden led Reventlow Nederlag paa flere væsentlige Punkter. I Landbokommissionens første Aar foreslog han saaledes Oprettelse af Soldaterhuse (efter svensk Mønster), 1 Hus med 4 Tdr. Ld. Tilliggende pr. 16¹/₂ Td. Hrtk. Men hans Godsejerkolleger forsvarede deres Ejendomsret og fældede Forslaget; tilbage blev kun en Opmuntring til frivillig Soldater-

husindretning (se Landbokom. Forhandlinger S. 489 ff., 578—83, 586—613, jfr. Frd. af $\frac{20}{8}$ 1788 § 39). I Stats- og Samfundshensynets Navn gjorde Reventlow sig her til Talsmand for en Ekspropriation af Jord, som han selv efter Nederlaget i varme Ord forsvarede (anf. St. S. 611—13). Havde Reventlows Tanke sejret, var et Par Procent af Landets dyrkede Jord blevet tvangsudlagt til Husmandsbrug. Det karakteristiske Sammenstød er ikke omtalt i »Dansk Jordpolitik«. Afsnittet om Husmandslovgivningen udmunder S. 216 i den Betragtning, at »Husmændene fandt man det trods alt meget mindre nødvendigt at gøre noget for«. Det er ikke Sagen. Regeringens Jordpolitik overfor Husmændene er Ære værd, men paa anden Vis formaaede Enevældesystemet ikke at beskytte Landarbejderstandens Erhvervsinteresser — end ikke ud fra et Kompromis med Godsejerinteresser.

En betydningsfuld Kendsgerning er det, at en stadig mindre Procentdel af Bondestanden fik Mulighed for at leve af Agerdyrkning alene. Man kan ikke nøjes med at fremhæve Princippet »Bevarelse af Bondejord paa Bondehaand«, som om det virkelig sikrede Bondebefolkningens Trivsel (jfr. S. 222). Hvad Jordpolitikken i egentligste Forstand angaar, stod to Systemer overfor hinanden. Havde G. C. Oeders Kongstanke sejret, vilde Antallet af Gaardbrug være blevet betydeligt forøget ved Udstykning af Hovedgaardsjord og større Bøndergaarde, og Tilgangen til Husmands- og Landarbejderklassen var blevet mindsket. I Stedet sejrede et System, der hvilede paa gammel Godspraksis, og hvorefter det væsentligste Hensyn var, at enhver Gaardbruger fuldt ud var i Stand til at ernære en Familie og samtidig svare sine Afgifter til Stat og Godsejer (Hoveriet var her det springende Punkt). I det samlede Agrarfremskridts Interesse begunstigede Regeringen i den store Reformtid en saadan Bevægelse i Retning af færre og større Gaarde, men paabød af befolkningspolitiske Grunde, at Huse skulde oprettes i nedlagte Gaardes Sted. Det nye og humane Træk var, at Husmænd skulde forsynes med nogen Jord. Paa Sjælland, hvor denne Udvikling var mest udpræget, blev der paa mange Godser i Aarene 1787—1800 nedlagt 5—10 % af Gaardene, undertiden mere; ikke faa Gaarde fik desuden borgerlige Beboere. Mens der her ved Aar 1700 sad henved 60 % af alle Landbofamilier ved Gaard, gjaldt dette o. 1770 kun ca. 40 % og 1801 ikke meget over 30 %. Det er et Hovedtræk i Regeringens Jordpolitik, at den fastholdt og skærpede Landbrugets »Treklassedeling«: Hovedgaarde — Bøndergaarde af betydelig Størrelse — helt smaa Husmandsbrug; de helt jordløse Landbofamilier gik dog relativt tilbage i Tal.

Det er paaapeget, at Afhandlingens Svagheder i første Række skyldes Forfatterens snævre Afgrænsning af Kildematerialet, dernæst ogsaa at den een Gang valgte Problemstilling har hemmet hans Udsyn og Bevægelsesfrihed. Det har været nødvendigt at fremhæve disse væsentlige Mangler, da de ikke er umiddelbart iøjnefaldende. Nyt Land kunde her være vundet for Forskningen, men Forf. nøjes med at udbedre Vejene indenfor det kendte. Afhandlingens positive Værdi maa navnlig søges i, at de landboretlige Problemer fremtræder tydeligere og mere gennemdrøftede end i nogen tidligere Fremstilling. Her har Forf. virkelig uddybet ældre Opfattelser. Saavel Lovenes Indhold og Tendens som de fremtrædende Personligheds Indsats karakteriseres i Regelen fortrinligt, Udviklingens Hovedlinjer trækkes særdeles klart op og sammenlignes, om end kun i store Træk, med Forholdene i det øvrige Europa. En anden Tilknytning ses dog tydeligere. »Dansk Jordpolitik« I er som Led i Hans Jensens Forfatterskab en Art Forspil til hans Fremstilling af Enevældens Indsats i dens sidste Fase (»De danske Stænderforsamlings Historie« 1830—48). Et lykkeligt Forspil, fordi det er Enevældens egentlige Stortid, dens Manddomsgerning, han skildrer. I Landboreformernes Gennemførelse ad Bondebeskyttelsens og Statsreguleringens Bane ser han det mest storslaaede Udtryk for den humant virkende danske Enevælde i dens Magtfylde, med dens Uafhængighed af snævre Klasseinteresser og dens Evne til at skabe nationale Traditioner. Rigtigheden af denne Opfattelse vil blive prøvet, naar Reformernes praktiske Gennemførelse og Bondestandens Vilkaar før, under og efter Reformtiden har været Genstand for langt omhyggeligere Undersøgelser, end der foreligger i Dag. Man maa ønske, at Fortsættelsen af dette problemmæssigt saa interessante Arbejde vil behandle Emnet dansk Jordpolitik paa noget bredere Basis.

Sprog og Stil viser den øvede Skribent. Fremstillingen er behageligt klar og let læselig; Sætningerne kan blive lidt lange, men knudrede er de sjælden. Stoffets Tilrettelægning i korte, overskuelige Kapitler (Lovgivningsperioder og mellemliggende »Episoder«) maa synes naturlig efter Forfatterens Synspunkter, men Sagregisteret yder ikke altid Hjælp, naar man vil samle de spredte Oplysninger om et enkelt Problem (f. Eks. Fæstes Forbrydelse, Tyendeforhold, Odegaarde). Tilfredsstillende er derimod den kronologiske Fortegnelse over Anordninger, samt Personregisteret.

Fridlev Skrubbeltrang.

Omkring 150-Aarsdagen for den store Landbokommissions Nedsættelse udkom *De store Landboreformer og Handelsfrihedens*